

De Reformatie breekt, hoewel niet bedoeld, de eenheid van kerk en wereld. *Luther's* optreden scheidde een Roomsche van een Hervormde wereld, die, in onderlingen kamp gewikkeld, de eigen kracht schenen te verteeren. In dezen strijd bleef echter de band met het verleden veel nauwer trekken, dan de strijd zou doen vermoeden. De gemeenschappelijke grondslag, waarop beide richtingen haar geloof optrokken, bleef ze samenverbonden houden, zooals straks zal blijken, wanneer het ongeloof haar beider fundamenten zal trachten te ondermijnen. Dan vallen ze elkaar bij, om den gemeenschappelijken vijand te bestrijden, zich één wetend in de diepste lagen van hun bestaan. En ook de enkeling, het individu, de losse mensch blijft deze waarden van het verleden erkennen. Ze worden hem zelfs dieper bewust en door hem vaster beleefd, nu de strijd hem opnieuw tot bezinning voert. Het leven blijft gericht op wat komen zal, het blijft den eschatologischen zin behouden.

Heel anders echter was de uitwerking van die andere strooming, de Renaissance. In de Renaissance teekent zich een gezindheid af, die het menschelijke ziet en beleeft als niets anders dan het menschelijke, die God daarbij niet noodig heeft. In de 16e eeuw begonnen, woelt deze beweging verder, om in de 18e eeuw in „Aufklärung” en verlichting, tot rijke ontplooiing te komen. De Rede gaat de plaats innemen van de Openbaring.

Kant proclameert den goeden wil in den mensch, geleid door den kategorischen imperatief, die uiteindelijk wortelt in 's menschen zedelijk-bewustzijn zelf. Het is de tijd, waarin *Lessing* zijn beroemde parabel over de „drie ringen” schrijft en *Kant* met zijn „Kritiek der zuivere Rede”, het filosofisch denken beheerscht.

Deze geest der verlichting, in de hoofden van enkele geleerden tot leven gekomen en vanuit de studeerkamer onder het volk gebracht, heeft tijd noodig om verder te komen, maar hij dringt door, onwederstandelijk. Het Christendom verliest langzamerhand zijn kracht en vat op den mensch en op diens leven en daarmee veranderen ook diens idealen. De zin en de beteekenis van het leven worden niet meer gezocht in het „Jenseits”, in wat komen gaat, alle hopen en verlangen verliest zijn eschatologische beteekenis en wordt verlegd in deze wereld.

Intusschen grijpt de vooruitgang om zich heen. Nieuwe werelden waren ontdekt, nieuwe krachten tot ontplooiing gebracht — het tijdperk der industrialisatie begint, met zich meesleepend de ingrijpende vragen van economischen en socialen aard, die tot op den huidigen dag om een oplossing roepen.

De techniek verrijkt het leven. De telefoon brengt het gesproken woord eerst over meters-verren afstand, straks in fracties van seconden, rondom de geheele aardbol. De machine, eerst gedreven door stoom, straks electrisch voortbewogen, spaart moeizame arbeids-